

על "שבילי דירושלים" לר' יצחק בר' יוסף חילו^(1a)

מאת

מיכאל איש-שלום

א. כרמולי בספרו *Itinéraires de la Terre Sainte*, 1847p. 235-264 מביא אגרת בשם "שבילי דירושלים" של ר' יצחק בר' יוסף חילו מעיר לריזא שבארגוניה, בתרגום צרפתי עם מבוא והערות. את האגרת הזאת מצא, לפי דבריו, בספריה הלאומית בפריז (מספר 441) במחלקה לכתבי-היד העבריים. כשהיא מכורכת עם שבעה כתבי-יד אחרים; ר' א. מ. לונץ ז"ל התעניין לראות את גוף כתב-היד. "אנכי השתדלתי הרבה – כך כותב לונץ⁽¹⁾ – להשיג העתק מגוף המכתב ויחד עם מר שוואב בקשנוהו בהקובץ שבו רשם אותו מוציאו לאור ולא מצאנוהו ובמקומו הובאו דפים ריקים". לונץ חושש, מצד אחד, שלאחר שתרגם כרמולי את כתב-היד – הוא נגנב, ומצד שני הוא מדגיש שהמכתב לא נמצא, ואף העתק ממנו. לא בספרייתו של כרמולי ולא בשום ספריה בעולם. "ולכן – אומר לונץ – יש לפקפק באמתותו". זה אמנם לא מנע ממנו לתת את תרגומו, שנערך על-ידי החוקר הארצישראלי י. ז. הורוביץ, ב"ירושלים" כרך י"ג (עמ' 81–127) שיצא לאור לאחר פטירתו של לונץ, עם הערות ופירושים. גם הורוביץ המתרגם פקפק, כנראה, באמתות האגרת ובספרו "ארץ-ישראל ושכנותיה" (עמ' 182) בערך "גבע" הוא מביא גם את דברי האגרת הזו, אולם בהדגשה מיוחדת, לאמר: "אם נכונים הם דברי הס' שבילי דירושלים".

עוד רא"מ לונץ מצא⁽²⁾ שמכתב זה הוא מעניין אבל יש בו דברים תמוהים, כמו למשל: "שבחברון היו בזמנו בתי-חרושת גדולים לאריגת משי ובעיר גמזו עסקו היהודים במרעה צאן וגם רבם היה רועה צאן ועל מקום המרעה הגיד לפניהם שעור בתורת ה' ועוד כאלה". ובמקום אחר⁽³⁾ הוא מעיר, "הנה אמתותם של המכתבים האלו שכרמולי קראם בשם "שבילי ירושלים" מוטלים בספק".

והנה עוררני הפרופ' ד"ר שמואל קליין לבדוק את האגרת הזו בדיקה מעולה ולהיווכח

האמיתית היא או מזויפת?

(1a) [עי' בינתיים (המאמר מונח אצלנו זה כשנתיים) גם ג. שלום, ציון, ס"ו, ל"ט ואילך. – העורך]

(1) ירושלים, כרך י"א–יב, עמ' 22, שם, שם.

(3) במאמרו על "ביתר" ירושלים כרך י"א–יב, עמ' 106 הערה I.

ואמנם כמה דברים מתמיהים מצד חיצוניותם ישנם באגרת זו. ראשית: עריכתה של האגרת וחלוקתה היא מודרנית יותר מדי. לא כך, ולא בצורה כזו, כתבו אגרות וספרי מסע במאה ה"ד. ושנית: המספר "שבעה" שהולך וחוזר באגרת זו כמה וכמה פעמים⁽⁴⁾ מעורר אף הוא חשד ידוע. שלישית: ההדגשה בכמה מקרים על יחס חיובי מיוחד אל הקבלה מעוררת אף היא תמיהון⁽⁵⁾. ונראה לי שההדגשה היתרה על חשיבותה של הקבלה לא באה אלא כדי לחשוב את האגרת לעתיקה.

הערות אלו אינן אלא חששות בקשר עם אי-אמיתותו של החיבור מהצד החיצוני. אולם עיקר הזיוף יתגלה אצלנו לאחר שנבדוק באופן יסודי ומדויק את המקורות שבהם השתמש כרמולי. ואז נבוא לידי החלטה שדווקא מה שלא השתמש במכתבי-המסע ובאגרות של הקודמים לו, ושהוא, כביכול, "אוריגינאלי" הוא המזויף שבאגרת. באופן שאפשר מאד שהיתה בידי כרמולי אגרת (כי ר' יצחק חילו הוא אישיות היסטורית בלי ספק!) אבל האגרת היתה די קטנה וצנומה שדמתה בתוכנה ובצורתה לרוב אלו שנתפרסמו מאותם הימים. אולם "החדושים" שבאגרת הם מעשי-ידי של כרמולי בעצמו.

פרק א'

הפרק הזה מוקדש כולו לירושלים. האגרת מודיעה לנו על ידיעות ששאבה מספר המסעות של ר' בנימין מטודילה. בדבריו על "שער הרחמים" (עמ' 85) כותב בעל האגרת: "היהודים באים לשם להתפלל כמו שהעיד כבר הנוסע". ואמנם כבר מהתחלתה של האגרת אנו רואים את ההשתמשות בר"ב מטודילה באופן ברור למדי.

חילו כותב (עמ' 82): "לעיר הקדושה ישנם היום ארבעה שערים: שער הרחמים במזרח, שער דוד במערב, שער אברהם בצפון ושער ציון בדרום". ור"ב מטודילה כותב: "ויש בירושלים ארבעה שערים: שער אברהם ושער דוד ושר ציון ושער גושפט". במקום שער יהושפט שאצל ר"ב מטודילה כותב חילו "שער רחמים". אבל גם אצל ר"ב מטודילה נזכר מיד אחרי זה שער רחמים, שהוא לפי דעתו, הכותל המערבי.

חילו (שם): "משער הרחמים עולים להר הזיתים שהוא הר המשחה מקום ששרפו בו לפנים את הפרה האדומה". על מנהג קדמון זה⁽¹⁾ מודיעים לנו כמה נוסעים. והנוסע ר' שמואל בר' שמשון, שבו, כנראה, השתמש כרמולי, כותב⁽²⁾ במלים אלו ממש: "והלכנו משם להר הזיתים מקום שריפת הפרה".

לאחר שהוא מזכיר מקומות שונים ידועים בירושלים הוא מודיע לנו על-דבר מערת

(4) שבעה דברים מצויגים בירושלים (עמ' 85). שבעה דרכים מובילות מירושלים (עמ' 89); לדרך הראשונה מירושלים שבעה מקומות (עמ' 89); שבעה בתי כנסת (עמ' 90); שבעה נביאים (עמ' 91); שבעה ספרי קבלה (עמ' 99); שבעה מקומות בין טבריה לצפת (עמ' 114); ואפילו את האגרת מצא בין שבעה כתבי-יד...
(5) פדר"א הגדול המקובל האשכנזי (עמ' 87) "וחכמת האמת שהיא הקבלה" (עמ' 88); בצרפנד מצא "מקובל גדול שידע את שבעת ספרי הקבלה על פה" (עמ' 99); בשיילה אצל קברם של עלי כ"ג ושני בניו חפני ופנחס מצא "זקן מקובל" (עמ' 103); באבלין, היא יבנה, מצא "תלמיד אחד של ר' שמואל דעכו הבקי מאד בחכמת הקבלה" (עמ' 109).

(1) פרה פ"ג, מ"א.

(2) מכתב מרבי שמואל בר' שמשון, עפ"י כת"י פארמא, מ"ל שרגא שולץ, עמ' 6 שורה 2.

בן-סירא נכד ירמיהו הנביא. על-דבר מערה זו לא נזכר, עד כמה שאני יודע, אצל אף נוסע. מסורת זו שבן-סירא הוא נכד ירמיהו היא עתיקת-ימים⁽³⁾. אולם מערת בן-סירא אינה ידועה. כיום ידועה עוד מערת-ירמיהו⁽⁴⁾. ואפשר שקומבינאציה עשה כאן כרמולי; בידעו מהמסורה שבן-סירא הוא נכד ירמיהו, והיות והיתה מסורה בדבר מערת-ירמיהו, על כן כינה מערה זו בשם "מערת בן-סירא". ואולי דווקא משום כך הוא מזכיר שבן-סירא הוא נכד ירמיהו.

בהזכירו כמה נקודות ידועות עד היום בירושלים, והנזכרות אצל כל הנוסעים, הוא מספר לנו שבמקום בית-המקדש נבנה מסגד על-ידי מלך הישמעאלים שכבש את ארץ ישראל, ואת ירושלים בתוכה, מידי הערלים. וכי אחד היהודים "זקן אחד" השביע את המלך שישאיר את הכותל המערבי ואז יגלה לו את מקום חורבות בית-המקדש, שזכרן נכחד בימים ההם. ואמנם כך היה: היהודי הראה למלך את חורבות ביהמ"ק ושעליהן בנה המלך את המסגד. רק ככותל המערבי לא נגע (עמ' 84). המתרגם הורוביץ יודע על אגדה זו במסורת הערבית י"ח שנה אחרי חילו⁽⁵⁾; אמנם, שורש-אגדה זו הוא קדום יותר, אם כי בשינויים ידועים, ומוצאה של האגדה במסורת העברית. במכתב אחד מראשי עדת ירושלים משנת 1184, ואולי עוד משנת 1057⁽⁶⁾, אנו קוראים כדברים האלה: ... "ומאת אלהינו היתה זאת כי הסה עלינו חסד לפני מלכות ישמעאל בעת אשר פשטה ידם ולכדו את ארץ הצבי מיד אדום ובאו ירושלים היו עמהם אנשים מבני ישראל הראו להם מקום המקדש וישבו עמהם מאז ועד היום. והתנו עליהם תנאים כי הם יכבדו את בית המקדש מכל גיאול ויתפללו על שעריה ולא יהיה ממחה על ידיהם"⁽⁷⁾. כאן הוא יסוד הסיפור שבו השתמש בעל האגרת. אמנם, בעיקר, ממקור אחר שאב כרמולי. והוא איחד את שניהם יחד והם שימשו לו רקמה יפה לאגדתו. ר' פתחיה מרגנשבורג מספר⁽⁸⁾: "כשהיתה ירושלים ביד הישמעאלים ובאו פריצים והלשינו למלך הישמעאלים. ואמרו זקן אחד יש בינינו שידע מקום היכל ועזרה ודחק אותו המלך עד שהראה לו. והמלך היה אוהב יהודים ואמר: אני רוצה לבנות היכל שם ולא יתפללו בו, כי אם יהודים".

ההשתמשות במקורות שונים בלבבא את כתיבתו. מצד אחד הוא כותב שהכותל המערבי הוא שער-הרחמים, כפי דברי ר"ב מטודילה, ומיד אחרי זה, במנותו את שבעת הדברים המציגים שבירושלים (עמ' 85) הוא מבדיל בין שער-הרחמים לכותל המערבי. כנראה, כדי שלא יחסר מהמספר "הקבוע" שלו, שהוא: שבעה. השפעת ר"ב מטודילה עליו חזקה מאד. בדבריו על מגדל-דוד (עמ' 85) הוא מזכיר

(3) עיין על המקורות אצל הורוביץ, שם עמ' 83 הערה 8.

(4) היא נקראת גם חצר המטרה, ועיין בספרי: מקומות קדושים ומקומות היסטוריים בא"י, עמ' ל"א.

(5) לוח ארץ-ישראל, כרך XXI-XX, עמ' 236.

(6) י. מאן, בספרו, The Jews in Egypt and Palestine under the Fatimides, Oxford, עמ' 189.

(7) א. מ. לונק, המעמר ג', עמ' 22-23.

(8) ב"סבוב", הוצ' גרינבוט, ירושלים 1905, עמ' 32-33.

את שער דוד ומוסיף "בנינו עתיק וחזק מאד". ואמנם כך כותב גם ר"ב מטודילה "ואין בכל העיר מקום חזק יותר ממגדל דוד". ומה שחילו מוסיף ש"בסביבותיו (של מגדל דוד) גרו היהודים לפנים", הכוונה היא לימי ר"ב מטודילה, שכן הוא כותב: "והם כמו מאתים יהודים דרים תחת מגדל דוד".

על היכל-שלמה יודיע לנו שהוקדש לחולים של העיר. בעוד שר"ב מטודילה מודיע שבמגדל דוד ישנם שני בנינים "אחד לאשפיטאל... ושם ינוחו כל החולים הבאים שם ונותנין להם כל סיפוקם בחייהם ובמותם והבית השני קוראין אותו טינפולי שלומון". ועשה כן בכוונה מיוחדת: למען יהיה הבדל קל בינו לבין ר"ב מטודילה. טפוסית להמצאותיו של בעל "שבילי דירושלים" היא הודעתו בדבר קבר חולדה הנביאה (עמ' 86). יודע הוא מתוך הספרות התלמודית (ואמנם הוא מזכירה!) שקברה של חולדה הוא בתוך ירושלים. לפי זה הוא קובע "שהיא (חולדה) נקברה גם כן שם (בירושלים)". אבל כאחד עם זה יודע הוא שמראים את קברה בראש הר הזיתים. ומשום כך גם הוא קובע אותו שם "והוא בנין נהדר מאד". וזהו בכדי לצאת חובת המסורת הקדומה והחדשה.

על קברי בית דוד הוא מוסיף ש"אינם ידועים היום" (עמ' 87). ממש כדברי ר"ב מטודילה שכתב: "ואין המקום ידוע וכן שצוה הפטריארקא לסתום אותו מקום ולהעלימו מבני אדם עד היום הזה".

הפלא החמישי בירושלים הוא "היכל הלני המלכה". המסורת על-דבר בנין זה היא קדומה⁹. ומה שהוא מוסיף כי "היום ישבו בו הקצי ויועציו" (עמ' 87) הכוונה היא, כנראה, על זמנם של התורכים ולא על זמנו של חילו...

על-דבר שני השערים: האחד לחתנים והשני לאבלים שמסורתם קדומה מאוד¹⁰, מודיעים לנו רוב הנוסעים העבריים מימי הביניים.

חילו מודיע לנו על-דבר הקהלה החשובה שבירושלים ועל העומדים בראשה, שהם ר' חיים ור' יוסף. ו"השערות" של כרמולי שהם ר' חיים צרפתי ור' יוסף ממרסיליה הנזכרים בשו"ת של ר' נסים סי' ל"ח (כרמולי שם, עמ' 294 הערה 94) מאפשרת לנו לשער שאמנם מתשובות הר"ן הנ"ל העביר אותם כרמולי בחסדו ל"שבילי דירושלים"... הדברים על מצב הקהלה בירושלים גם הם אינם אלא הוספת המחבר כרמולי שיצר לו בדמיונו בעלי-מלאכה למכביר, סוחרים העושים מסחר עצום בכל המינים וגם אנשי-מדע מצא לו בשפע, ובעיקר מלומדים "בחכמת האמת שהיא הקבלה". אמנם "קבלה" כזו אינה חכמת-האמת ואין עלינו לקבלה כלל וכלל.

⁹ מלחמות ה', ר', א'; ר', ר', ב'.

¹⁰ על המקורות עיין אצל הורוביץ, שם, עמ' 87.

פרק ב'

מירושלים יוצאות "שבע" דרכים לכל א"י. הדרך הראשונה היא בקו ירושלים-ערד. ושוב "שבע" תחנות. התחנה הראשונה היא:

עִיטָם. ושם מצא ביכנ"ס המיוחס לרשב"י ויהודים עניים שומרים עליו (עמ' 90). והנה מתעוררים ספקות: א) עִיטָם כמקום-ישוב יהודי (אם-כי בימיו לא היו שם יהודים זולת אלה השומרים על ביהכנ"ס). המקום הזה לא נזכר אף פעם אחרי תקופת התלמוד, ואם-כי "לא ראינו אינו ראייה", בכל-זאת אין לראות במקום זה מקום ישוב יהודי לאחר תקופת התלמוד⁽¹⁾. ב) כידוע, ייחסו לרשב"י בתי כנסת, אולם אלו היו בגליל. תקו"ע. בה קבור אחד מ"שבעת" הנביאים. "לפי דעת אחדים הוא קבר הנביא עמוס ולפי דעת אחרים הוא קבר ישעיה הנביא". ואמנם בסימני הקברות מר' יעקב שליח ר' יחיאל מפריז^(1a), אנו מוצאים שבתקוע קבור ישעיה. ובקבלת צדיקי א"י⁽²⁾ אנו קוראים ש-בתקוע ישעיה ועמוס תוך מערה". והמחבר, כרמולי, לא ידע את קברו של איזה משניהם לקבוע במקום זה. ועל כן הוא מודיע שיש המייחסים את הקבר לעמוס, ויש כאלה המייחסים אותו—לישעיהו.

חלחול. בה מצא קבר גד החוזה. וכך אנו מוצאים בכמה וכמה מקורות (כמו באגרת ר' שמואל בר' שמעון, בקבלת צדיקי א"י, ביחוס האבות וביחוס הצדיקים). חברון. על סמך יהושע י"ד, ט"ו, הוא כותב שקרית-ארבע היתה -עירו של ארבע אבי הענקים" (עמ' 91). ומכיון שהזכיר את הענקים מאליו מוכרח הוא לספר לנו ש-עד היום נמצא בחברון שלד גדול מופלג שאומרים שהוא אחד מהענקים ההם". אמנם גם אגדה זו לקח כרמולי בהשאלה ממקור עתיק⁽³⁾. מובן שאין לשים לב ולהתחשב במספר הרב של היהודים בחברון העוסקים בצמר-גפן⁽⁴⁾ ובזוכיות. קבר רחל. כר"ב מטודילה וכו'. פתחיה מרגנשבורג מצא גם הוא שהמצבה שעל קבר רחל בנויה מ"ב אבנים.

זיף. בה מצא את קברו של ר' זיפאי. נראה לי שר' זיפאי זה הוא מזויף. פרידמיונו של כרמולי. ולשם צלצול השם (זיף=זיפאי) קבע כאן את מקום-קברו. מעון. במעון הוא יודע על חכם אחד ושמו מעדיה. מי הוא מעדיה זה אין לדעת. בין הכהנים שעלו עם זרובבל אנו מוצאים גם את השם הזה⁽⁴⁾. בירושלמי נזכר שמו של חכם והוא רבי [יוסי?] בן מעריה או מעדיה⁽⁵⁾. קביעת קברו של ברכוכבא במקום זה באה, אולי, מקרבת המקום לכוזבה. אבל נראה לי שהתכוין לא למעון-יהודה אלא לזו שבגליל שעל-יד טבריה, ושם מראים עד היום את קברו של רבי עקיבא.

(1) במדרש הנעלם בזהר חדש, פר' נח דף ל"ה, ע"א נזכר "בטורא דטיגרא דעִיטָם", ונראה שיש כאן שיבוש או בכלל אין הכוונה לא"י. כפי שהעיר ד"ר גרשום שלום, "ציון", ספר ראשון, עמ' 54.
(1a) המעמר ג' עמ' 50—51. (2) שם, עמ' 83—84.
(3) קדמוניות ה' ב' ג'. (4) נחמיה י"ב, ה'.
(5) פרופ' ד"ר ש. קליין, ברייתא של כ"ד משמרות, עמ' 22.

ונדמה, שהאגדה בדבר אותיות האש על דבר קברו של בר-כוכבא-נוצרה בקשר עם קברו של ר' עקיבא במקום זה.

ערד. בערד אמנם לא מצא ישוב ואעפ"כ גם פה נמצאו עוד אי-אלה ערבים דלים ויהודים אביונים. אלה ואלה הם רועים ומתפרנסים מההכנסה הדלה של עדריהם (עמ' 95). בעלי האגדה מספרים לנו על בני קיני שישבו בערד. ובספרי דברים שנ"ב (קמ"ו, ע"א) כתוב במקום ערד – לעדר⁶). ומכאן בוודאי שאב כרמולי את הודעתו "ההיסטורית". ויפה יותר הוא שהוא מוסיף כי "רבים עצמו שומר צאן ותלמידיו הולכים אחריו אל השדה ללמוד תורה מפיהו". ואמנם באגדות הנ"ל אנו קוראים: "... והלכו להם אצל יעבץ לערוד (=לערד) ללמוד הימנו תורה..."

פרק ג'

בפרק זה אנו עוברים את התחנות המוליכות אותנו מירושלים ליפו, הראשונה

ביניהן היא :

צ ר ע ה. "היום קוראים לה צורה" (עמ' 90). זה נכון. עד ימינו קוראים לה כך. ומכיון שמראים במקום זה את קברו של שמשון, מובן שבעל האגרת ראה שם את לחי החמור שבה הכה את הפלשתים... מפה בא לא מאוס ומכאן אל

ג מ ז ו. ובה מצא ישוב יהודי עם ביכנס מיוחס לרשב"י¹). בקשר עם נחום איש-גם-זו הוא מספר אגדה. כרמולי מעיר כי במדרש איב דבן-סירא ישנה אגדה כזו המיוחסת לדוד המלך. נראה, שאין להטיל ספק, שכרמולי העביר משם את האגדה לאגרת זו. לוד. "בימי הערלים נקראה סנט ג'ורג" (עמ' 98). עוד ר"ב מטודילה מודיע לנו על שר' גורש (סנט ג'ורג'). הוא מצא בה מספר רב של יהודים. וזה אפשרי כי ר' אישתורי הפרחי מצא גם הוא קהלה יהודית בלוד.

ר מ ל ה. מניין לקח לו שרמלה היא מודיעים לא ידעתי. אבל מה שנוגע לזהוי רמלה עם תמנה נראה לי הדבר כך: בספר "חבת ירושלים" כתוב¹) בשם ר"ב מטודילה²) כי "בתמנת קבור שמואל הצדיק והרבה מישראל". בעל האגרת ידע ששמואל קבור ברמה (וכפי שנראה מיד וזהו את רמה עם רמלה) על כן הביא את הדעה שרמלה היא תמנה. וכן מה שהוא כותב ש-אצל מחבר אחד מצאתי שהיא נקראת בשם פלשתינה" המחבר הזה הוא ר' אישתורי פרחי³) בכתבו "רמלה. וקורין לה פליסתינ". וכן הדבר ביחס לזה ש-מחבר אחד הביא את השם רמה". המחבר הזה הוא ר' בנימין מטודילה!

צ ר י פ ין. בה מצא רק יהודי אחד צבע (גם ר"ב מטודילה ור' פתחיה מרגנשבורג מצאו בא"י צבעים!) אך לצבע הזה היה גם "בית חרושת יפה". ואולם למרות היהודי היחיד

(6) פרופ' ד"ר ש. קליין, מחקרים בפרקי היחס שבס' דבה"י, עמ' 8, הערה 14.

(1) חבת ירושלים, נדפס בירושלים, עמ' ר' סי' י"ט: "תמנת ועדולם" וכן שם עמ' נ"ח סי' ל"א.

(2) אצל ר"ב מטודילה כתוב במקום ש מ ו א ל הצדיק = ש מ ע ו נ הצדיק. ורק בכת"י אחד יש שמואל הצדיק (מסעות ר"ב מטודילה, הוצ' אדלר, מ"ה, הערה 33) אבל, כנראה שכרמולי השתמש בס' "חבת ירושלים".

(3) כפתור ופרח, הוצ' לונץ, עמ' ש"א.

הוא מצא שם גם "זקן חסיד אחד עם הרבה מתלמידיו שהם ציבור שלם של עשרה אנשים". וכמובן מאליו הוא, עפ"י דרכו של כרמולי, שעל הזקן הזה להיות מקובל ולדעת את "שבעת" ספרי הקבלה!...

יפו. היא התחנה האחרונה מדרך זו, והיא עיר-מסחר גדולה, לדעתו; ויש לשער שגם פה הרוב הוא בלתי נכון. ביחוד במה שנוגע לשוב היהודי. הוא מספר על-דבר בית-כנסת נהדר עם מספר רב של ספרי תורה. וכן בית-כנסת ישן, ישיבה ובית-ספרים (!). לכל זה אין שום יסוד. ר"ב מטודילה מצא בה רק יהודי אחד. אח"כ נהרסה יפו לגמרי ע"י ביברס בשנת 1267. וכן אינה נזכרת אצל ר' אשתורי הפרחי כעיר-מושב יהודים. ובמאה ה'ט"ו כשביקר אותה הנוסע ר' משולם ב"ר מנחם מוולטירה, לא מצא בה אף יהודי אחד, והיא מתוארת על ידו⁽¹⁾ כמקום חרב כולו.

פרק ד'

בית-חנינא. לשם צלצול השם מצא כאן את קברו של ר' חנינא בן דוסא. למרות שהוא בעצמו מזכיר, כנוסעים אחרים, את קברו של חנניה בן דוסא (עמ' 118) בצפת. כדאי לציין ששום נוסע יהודי אינו מזכיר את המקום הזה.

רמה. גם בה הוא "מצא", כנראה, ישוב יהודי. כי הוא מספר מעשה עם בת-ישראל אחת שנפלה בידי שר נוצרי בזמן מלחמת הנוצרים עם המוסלמים. אם כי ישנן אי-אלו ידיעות מעורפלות בדבר ישוב יהודי במקום זה, בכל זאת יש להטיל ספק רב בכנות כל המעשה הזה. מרמה בא לבארות, היא אֶלְבִּירָה, וממנה אל

בית-אל. על דבר קברו של אחיה השילוני אין לנו שום מסורת אצל אף נוסע. רק בספור-המסעות מר' יעקב ב"ר נתנאל הכהן⁽¹⁾ אנו קוראים: "ב' פרסאות על הר אחד ושמו הור' (?) לשם ארונות (?) = ארון?) אחיה השילוני הנביא". מכאן לא ידוע המקום, וכן לא ברור אם במלה "ארונות" הכונה על "קבר"^(1a). אבל חילו יודע על קברו, לא בשילה (אחיה השילוני) אלא בבית-אל. וזו לשון האגרת: "בית אל, לזו העתיקה היום שמה ביתין. פה ישנה מצבה עתיקה שאומרים כי הוא קבר הנביא אחיה השילוני" (עמ' 101). ונשאלת השאלה: מה לאחיה עם בית-אל? וכאן רואים אנו את המומחיות ואת הכשרון ב"עריכת" האגרת הזו. בתלמוד בבלי סוכה (נ"ג, ע"א) מסופר שאלוהיך ואחיה בני שישא סופרים של שלמה (מל"א ד', ג') היו. וראה שלמה את מלאך המות נעצב ושאל אותו. ואמר לו בעבור שמצוין עליו ליקח נשמות אלוהיך ואחיה. וכששמע שלמה כן מסר אותן לשעירים כדי להוליך אותן למחוז לזו וכשבאו למחוז לזו מתו⁽²⁾. ואחיה זה, אחד מסופרי שלמה המלך, נצטייר אצל כרמולי, לאחיה הנביא... גב ע. בה מצא יהודים במספר מועט. שום נוסע אינו מודיע לנו על ישוב יהודי במקום זה.

(1) ירושלים, כרך א', עמ' 208. (2) ירושלים, כרך ז', עמ' 96.

(1a) אמנם לפי גירסא אחרת, והיא, כנראה, הנכונה יש לקרוא: במקום "ארונות" – "אדוננו" (ועי' ספור המסעות לר' יעקב ב"ר נתנאל הכהן, כהוספה לסבוב ר' פתחיה מרגנשבורג, הוצ' גרינשוט, בהערות, עמ' 16). (2) עיין גם רש"י לטוטה מ"ו, ב'.

שילה. כאן הוא מראה את קבריהם של עלי כהן גדול ושני בניו. על קברים אלו מספרים לנו כמה נוסעים ורושמי קברים. אולם נראה שלפי חילו היה שם ישוב יהודי, או לפחות, עליה לרגל היתה למקום הזה "והיהודים והמושלמים מדליקים שם נרות-תמיד" (עמ' 103). גם במקום זה מצא זקן מקובל המתעסק בהעתקת ספרי-קבלה. שָׁם. כאחרים, כן גם הוא מזכיר בשכם את קברו של יוסף. כן הוא מודיע לנו על באר-יעקב. שום נוסע יהודי אינו מזכיר את הבאר הזאת. על אודותיה שאב מן המסורת הנוצרית⁽³⁾. גם זוהי עדות נוספת לצירופים השונים שנעשו באגרת. את ידיעותיו על דבר השומרנים בשכם שאב מר"ב מטודילה.

פרק ה'

גם בפרק זה הוא ממשיך את הדרך הרביעית, המוליכה מירושלים לעכו. משכם אנו באים לשומרון, היא סבסטיה, שזולת "רועים דלים" אין למצוא בה מאומה. ממנה באים לחורבות אותו המקום שהוא קורא לו בשם המפורסם בית ר. קביעת מקומה של ביתר בין סבסטיה לארסוף באה לו בעיקר מנוסעים נוצריים⁽¹⁾. ואל נכון ראה כבר המנוח רא"מ לונץ במאמרו על ביתר⁽²⁾, בהעירו שהנוסעים והתירים היו מבקרים את המקומות שבהם היה ישוב יהודי או שציינו בהם קברים שנתקדשו. ומשום-כך לא הזכיר אף אחד מהם את ביתר, כי בתקופות ההן לא היתה ביתר מיושבת על-ידי יהודים. וגם, כנראה, לא הראו על איזה קבר מקודש בתוכה. ורק היחיד מבין הנוסעים הוא חילו שהיה (i) במקום הזה ומצא (ii) שם קבר, והוא קברו של ר' אלעזר המודעי (עמ' 105). מצייני הקברים יודעים על קברו לא בביתר אלא – בַּבְּתִּין⁽³⁾. הסבה לקביעת קברו בנברתין לא ידועה אולם העובדא שחילו מציין את מקום-קברו בביתר, ושהעלה את זה מתוך האגדה התלמודית⁽⁴⁾ שר' אלעזר המודעי נהרג על ידי בן-כוזיבא בביתר, ובוודאי נקבר שם, עובדא זו מראה אף היא שאין זה אלא מצשה-ידי של מו"ל האגרת.

אַרְסוּף. מלבד חילו אין שום נוסע יהודי יודע את המקום הזה. ויש בזה כדי לעורר חשש. גם הסיפור היפה ששמע מפי מלח אחד אינו טיפוסי לנוסע עברי, ויש הרושם, אם כי איני יכול להוכיח זאת, שהוא שאוב מאיזה נוסע או תייר נוצרי, או מאגדה ערבית.

קִיסְרִיָּה. במקום זה הוא קובע את קברו של ר' עקיבא. הנוסע ר' יעקב ב"ר נתנאל הכהן מודיע לנו בספור-מסעותיו⁽⁵⁾, כי "בקיטרי מערה של עשרה הרוגי מלכות ובמקום שנהרגו יש אבן שיש גדולה הרבה". ואלו חילו יודע רק על קברו של ר' עקיבא בקיסרי. אולם ידיעה זו באה לו מהספרות התלמודית: "וכשנהרג ר' עקיבא

(3) יוחנן ד' ר'. P. Thomsen, Loca Sancta, s. 34 (1)

(2) ירושלים, כרך י"א-י"ב, עמ' 105-106.

(3) המעמר ג', עמ' 218, 225; שבחי ירושלים – הנוסע משנת רפ"ב – עמ' י"ו, ב'

(4) ירוש' תענית פ"ד, ה"ה, ועוד. (5) ירושלים, כרך ז', עמ' 97.

בקיסרי⁶). וכן מצא את קברו של ר' אבהו בקיסרי⁷ (אין ידיעה זו אצל שום נוסע!). בדבריו על קיסרי הוא מזכיר גם את "הנוסע" (כלומר את ר"ב מטודילה) ואמנם השתמש בו. ר"ב מטודילה מודיע לנו שבקיסריה ישנם "כמו י' יהודים ומאתים כותים" וחילו כותב, למען לא יכירו את המקור ממנו שאב, ש-יהודים בקיסריה ישנם [גם היום] רק מתי-מספר; אולם שומרונים אין בה כבר⁸.

קלמון. שום נוסע יהודי אינו מזכיר מקום זה. הנוסע מבורדו קורא למקום Calamon⁹, והוא המקום צלמונה. את זה ראה כבר לנכון ר' יהוסף שווארץ⁹, באמרו: "צלמון, ואולי הוא חרבות קאלומון לדרום חיפה בערך ג' שעות על שפת-הים"¹⁰.

חיפה. לפי חילו בבית הקברות שלה "קבורים רבים מחכמי ישראל". גם ר"ב מטודילה יודע ש-שם מקברי ישראל רבים¹¹. בחיפה היו, כפי שהוא מודיע: רבי יחיאל מפריז, ר' משה גירונדי ור' מנחם האשכנזי. על השנים הראשונים אנו יודעים גם מאגרת אחרת. וביחס לשלישי, שם זה, כפי הערת כרמולי בעצמו, ידוע כבר ממקום אחר. עכו. היא נקראת, לפי חילו, גם "אקרה" והיא עיר בנחלת שבט אשר¹². ובמלים אלו ממש כותב ר"ב מטודילה: "אקרי, היא עכו אשר היתה בגבול אשר". העברת הכרמל לעכו וכן העברתו את מערת אליהו לעכו באו רק לשם עשיית האגרת לבלתי-מובנת, ועי"כ גם לעתיקה...

פרק ו'

א ב ל ין. היא יבנה. כך ממש כותב גם ר"ב מטודילה: "אבלין היא יבנה מקום המדרש ואין בה יהודים". כרמולי, לשם שינוי, כתב שהיא דווקא "מיושבת ביהודים" אולם מיד, כנראה מבלי שהרגיש בזה, הוא כותב: "היום אינה ידועה כלל, כי אם על-ידי בנין מפואר שאומרים כי הוא קברו של רבן גמליאל". אולם גם "הבנין המפואר" ידוע גם הוא כבר ממקום אחר. בעל האגרת "אלה המסעות" (כותב¹) שביבנה "שם ר' גמליאל קבור ועליו כפה נאה מאד... והוא בנין מפואר"...

כ פ ר מ נ ד א. בו מצא מצבת-קבר ו-שאומרים כי הוא קברו של ר' עקביא בן מהללאל². וגם את זה שאב מבעל "אלה המסעות" שכתב³: "ומשם לכפר מנדו שם צדיק אחד ואומרים כי הוא עקביא בן מהללאל". ידיעה זו באה גם באגרות-הקברים המאוחרות. צ פ ו ר י. בה מצא את קברי רבנו הקדוש ואת קברי רבן גמליאל ור' שמעון. עוד ר"ב מטודילה יודע על קברי רבנו הקדוש ורבן גמליאל במקום זה. על קברו של ר' שמעון מודיעים לנו ר' אישתורי הפרחי³ וכן ר' יצחק נ' אלפרא^{3a}; חילו מצא בציפורי גם

(6) מס' שמחות פרק ח'. (7) ירוש' עבודה זרה פ"ג, ה"א; בבלי מועד-קטן כ"ה, ב'.

(8) P. Thomsen, Loca Sancta, s. 76.

(9) תבואות הארץ, הוצאת לונדון, עמ' קס"ו, וראה גם: פרופ' ש. קליין, דרך חוף הים, עמ' 4.

(10) להערתו של י. ז. הורוביץ במקום זה (עמ' 107 הערה 110) אין כל ערך.

(1) אלה המסעות, הוספה לספר מסעות ר"ב מטודילה, הוצ' גרינהוט, עמ' 158.

(2) שם, עמ' 157. (3) כפתור ופרח, הוצ' לונדון, עמ' ש"א-ש"ב.

(3a) המעמר ב', עמ' 82.

“מספר רב של קברי גדולי ישראל”, וגם את זה העתיק מר”ב מטודילה המודיע כי “ושם (בציפורי) קברי ישראל הרבה”.

גת-החפר. אין בה דבר משום חדוש. חילו רק מוסיף שהיום שמה משהד. ושם זה נשאר עד ימינו.

כפר כנה. בו מצא את קבר יונה הנביא. ר”ב מטודילה קבע את הקבר הזה בצפורי. וזה משום קרבת הכפר הזה לצפורי. אולם בעל האגרת “אלה המסעות” כבר קבע את הקבר הזה בכפר קנה⁴). ונראה שממנו העתיק כרמולי. ועדות נוספת לזה, הוא: חילו מספר שהעריבים בנו מסגד יפה על הקבר הזה, וגם בעל “אלה המסעות” יודע על בנן נאה בית-תפלה לישמעאלים⁵.

כפר סכנין. בו מצא את קבר ר’ יהושע דסכנין, או את קברו של שמעון חסידא לפי אחרים⁶. על קבר זה של ר’ יהושע דסכנין מודיע עוד בעל “אלה המסעות” באמרו⁵) שבסכנין ר’ יהושע דכפר סכנין בארון של אבן. ומה שנוגע לשמעון חסידא הרי העיר כרמולי⁶) ש”מצא” ששנים אלה הם אחד. אולם, כנראה, שאפילו בשם זה יש קצת מן הזיוף כי הן ב”יחוס האבות” והן ב”יחוס הצדיקים” אנו מוצאים שביחד עם ר’ יהושע דסכנין נמצא שם קברו של ר’ שמעון הסגני [=הסכני?] או של ר’ ש הסכניני⁸), והנה במקום הסגני או הסכניני כתב “חסידא”.

טבריה. בה מצא בית-כנסת יפה המיוחס לכלב בן-יפונה. את זה שאב מר”ב מטודילה הכותב: “ושם כנסת כלב בן-יפונה”. הידיעות ההיסטוריות השונות שהוא מביא ביחס לטבריה הן ידיעות כולן ממקורות קדומים. גם על הקברים שמצא בטבריה הוא יודע ממסורות שונות⁹).

פרק ז’

בנסיעה ששית זו מצא, כאמור, שבעה מקומות:

כפר חטים. במקום זה מצא את קבר יתרו. על זה מודיעים כמה נוסעים יהודים¹). מבלעדי קבר זה הוא יודע גם על קברו של ר’ יעקב איש כפר חטיא. עד כמה שאני יודע שום נוסע אינו מזכיר את הקבר הזה במקום זה וזהו “חדושו” של בעל האגרת. אמנם “חדושו” זה יכול להיות מעשהו של כרמולי, ומובן יהיה אם בכפר חטים מצא את קברו של ר’ יעקב איש כפר חטיא.

ארבל. בה מצא את חורבות ביהכנ”ס של ניתאי הארכלי. עוד ר’ שמואל ב”ר שמשון מודיע על ביהכנ”ס הזה החרב²). וכן השתמש בעל האגרת ברשב”ש גם ביחס לציון

(4) אלה המסעות, עמ’ 157. (5) שם, שם.

(6) בהערותיו לאגרת חילו, עמ’ 307 הערה 212.

(7) המעמר ג’, יחוס האבות, עמ’ 220. (8) שם, יחוס הצדיקים, עמ’ 227.

(9) עיין בעיקר באגרת קבלת צדיקי א”י, המעמר ג’ עמ’ 84.

(1) המעמר כרך ג’, עמ’ 31, 53, 84 ועוד.

(2) שם, עמ’ 31. ואמ”ן עוד מלפני בְּרָקָה, כפי שחושב י. ז. הורוביץ (שם, עמ’ 115 הערה 152).

הקברים במקום זה. רק את קברה של יוכבד הוא מוסיף ואת זה שאב מאגרתו של ר' יעקב שליח ר' יחיאל מפריז⁽³⁾.
 כפר-נחום. בה מצא את קבר נחום הזקן. באגרות אחרות⁽⁴⁾ מצינים את קברו של ר' תנחום, נחום הנביא ור' תנחומא. כל אלו באים על שם המקום.
 כפר חנן. בכפר זה מצא את קבר ר' חלפתא איש כפר חנניה וכן את קבר אשתו ובניו. וגם את קברו של ר' יעקב ושל בנו ר' אליעזר. כל הקברים האלה מסומנים כבר באגרתו של מנחם בר' פרץ החברוני⁽⁵⁾, אלא שחילו מסמן גם את קברי ר' יעקב ור' אליעזר ואלו מנחם בר' פרץ החברוני רק את קברו של ר' אליעזר. אבל על קברו של ר' יעקב יש לנו הודעות מנוסעים ורושמי קברים אחרים⁽⁶⁾.
 שזור. את קברו של ר' שמעון שזורי ואת קברו של בנו ר' אליעזר מצא במקום זה. את זה שאב מאגרת ר' יחיאל שליח ר' יעקב מפריז⁽⁷⁾.
 מירון. בנוגע למירון השתמש חילו בכמה מקורות ומהם הרכיב את התמונה השלמה על אודותיה, וכדאי לעשות נתוח "ההרכבה" הזאת:

חילו המקורות שמהם שאב

- (א) בית מדרש ובית כנסת (א) רוב הנוסעים מודיעים על זה.
 (ב) שני עצי תומר יפים (ב) "ועליו ב' אילנות והוא מקום יפה מאד"
 (רשב"ש, המעמר ג', עמ' 32)
 (ג) הלל ושמאי ותלמידיהם (ג) ושם קברי הלל ושמאי ושם עשרים קברים מתלמידיהם (ר"ב מטויללה)
 (ד) ר' אלעזר (ד) ר' אלעזר בן (שמעון) (רשב"ש, עמ' 32)
 (ה) ר' יוסי (ה) ר' יוסי [בן קיסמא] (קבלת צדיקי א"י, המעמר ג', 84–85)
 (ו) ר' יוחנן (ו) ר' יוחנן [הסנדלר] (" " " ")
 (ז) ר' יהודה (ז) ר' יהודה [בן בתירה] (ר"ב מטויללה, וכן אלה המסעות, עמ' 154)
 (ח) ואחרים (ח) "והרבה חכמים שם נקבו כולם בשמות"
 (ר' יצחקן' אלפרא, המעמר ג', עמ' 83)

צפת. הרכבה מעין זו שבמירון עשה גם ביחס לצפת. בה מצא את קבר חנינא בן דוסא. ראינו לעיל שאת הקבר הזה מצא כבר בכפר-חנינא. ועל הקבר הזה בצפת שאב מאגרת ר' יעקב שליח ר' יחיאל מפריז⁽⁸⁾. בצפת מזכיר חילו את קברו של חנינא בן הרכנס ואת זה שאב מר' שמואל בר' שמשון⁽⁹⁾. כן מצא "בה מערה אחרת של ר' דוסא בן הרכינס. הוא קבור שם עם תלמידיו". וגם את זה שאב מבעל "אלה המסעות" הכותב⁽¹⁰⁾:
 "שם מערה לר' דוסא בן הורקנוס ותלמידיו".

(3) המעמר ג', 53. (4) שם, עמ' 40, 217, 228.
 (5) שם, עמ' 39. (6) שם, עמ' 84, וביחוד אלה המסעות, הוצ' גרינהוט, עמ' 146.
 (7) המעמר ג', עמ' 52. (8) שם, שם. (9) שם, עמ' 32.
 (10) אלה המסעות, הוצ' גרינהוט, עמ' 155. וגם ר"י שליח ר"י מפריז (המעמר ג', 53).

פרק ח'

גוש-חלב. לפי חילו נמצאת גוש-חלב "בשבטי אשר ונפתלי". ואמנם היא נמצאת בשבט אשר: "ת'ר וטבל בשמן רגלו זה חלקו של אשר... אמרו לו לך לגוש-חלב".⁽¹⁾ מובן כבר, שעפ"י מקור תלמודי זה המדבר על דבר שמן במקום זה, גם חילו מצא כאן שמן. אמנם, גם "נדיבים ובעלי-טובות" מצא בגוש-חלב, אבל נראה שאת אלה הוא מצא באגרתו של ר' שמואל ב"ר שמשון המודיע⁽²⁾ על "אנשים טובים ובעלי חסדים" בגוש-חלב... הקברים שמצא חילו במקום זה ידועים כבר מנוסעים אחרים.

סעסע. בה מצא קהלת יהודים מהוללה למדי. אין לנו שום ידיעה בדבר קהלה יהודית במקום זה. אבל במה שנוגע לביהכנסת המיוחס לרשב"י מודיעים על זה נוסעים מאוחרים⁽³⁾. וכן מזכירים הם גם את הקברים שהוא מזכיר במקום זה. פרוד. היושבת על-יד צפת, ובה מצא קהלה יהודית – רק חילו יודע על זאת. המקום הזה הוא עתיק ונזכר עוד בספרות התלמודית⁽⁴⁾. אבל אין לנו כל ידיעה בדבר ישוב יהודי בו. כאן מצא את קבר נחום המדי. עוד ר' יעקב שליה ר' יחיאל מפריז כתב⁽⁵⁾ שבמקום זה קבור "נחום איש גם זו" אבל באגרת "יחוס-האבות" כתוב⁽⁶⁾ שנחום המדי הוא נחום איש גם זו.

דלתה. בכפר זה מצא קהלה יהודית קטנה⁽⁷⁾. כל הקברים שהוא מזכיר במקום זה נזכרו אצל נוסעים ורושמי קברים אחרים, והוא אסף את כולם בשקידה יתירה; והקברים הם: קבר ר' אליעזר⁽⁸⁾, ר' ישמעאל⁽⁹⁾, רב המנונא⁽¹⁰⁾, ר' יהודה⁽¹¹⁾, ור' יוסי⁽¹²⁾.

מערות הבבליים. על דרך עלמא – כותב חילו – נמצאת מערה גדולה הנקראת מערת הבבליים. כי פה נטמנו חביות של עצמות מצדיקי בבל. וכדברים האלה כותב בעל האגרת "אלה המסעות"⁽¹³⁾: "מעלמא לדלתא חצי פרסה, ועל אם הדרך מערה מלאה מים טובים לשתייה וקורין אותה מערת הבבליים והם צדיקים קבורים שהובאו מבבל לא"י".

עלמה. בעלמה מצא קהלה יהודית. בוודאי שאב זאת מר"ב מטודילה הכותב שבעלמה "כמו חמשים יהודים ובית הקברות גדול לישראל". כן מציין הוא בעלמה שלשה קברים, ובכל אחד מהם קבור אחד בשם ר' אליעזר "ועצי רמון יפים" נמצאים שם – והיהודים עם המושלמים מדליקים על הקברים האלה נרות בכל ערב שבת. והנה את כל זה לקח מאגרתו של ר' שמואל בר' שמשון המודיע לנו⁽¹⁴⁾ שבמקום זה נמצאים

(1) מנחות פ"ה, ב'. (2) המעמר ג', עמ' 33. (8) שם, עמ' 219, 226.

(4) עבודה זרה ל"א, א'. (5) המעמר ג', עמ' 53. (6) שם, עמ' 220.

(7) נזכר עוד במגלת אביתר, המעמר ג', עמ' 16 ואצל אחרים.

(8) שבחי ירושלים הוצ' ליוורג, תקמ"ה עמ' י"ה, ב' וכן המעמר ג', עמ' 218, 225.

(9) המעמר ג', 52, 85. (10) הוא ר' יהודה (בן תימא), המעמר ג', עמ' 34.

(11) מגלת אביתר – ר' יוסי הגלילי, – המעמר ג', עמ' 16.

(12) אלה המסעות, עמ' 155. (13) המעמר ג', עמ' 34.

קבורים שלשה בשם ר' אלעזר (ר' אלעזר, ר' אלעזר בן ערך ור' אלעזר בן עזריה) וכן על ב' אילנות (השוה "עצי רמון יפים") וגם יודע הוא ש-הישמעאלים מביאים שם שמן להדליק. באגרת מובאה גם אגדה יפה. והערתו של כרמולי¹⁴) שאת האגדה הזו ממש מצא בקובץ אגדות בכת"י שבספרינו מאפשרת לנו לשער שמשם גם העתיק אותה לתוך "שבילי דירושלים".

קדש. בקדש מצא "שמספר היהודים שם מעט" וגם את קברי ברק בן-אבינועם ודבורה אשתו מצא במקום זה. והנה עוד ר"ב מטודילה כותב שבקדש "קבר ברק בן אבינועם ואין בה יהודים". על קברה של דבורה בקדש מודיעים גם נוסעים אחרים¹⁵). בני יס. בבניס היא דן (כך כותב גם ר"ב מטודילה) הוא מסיים את האגרת. ובכן הוא מסיימה באותו מקום שר' בנימין מטודילה מסיים את מסעותיו בארץ-ישראל.

מבדיקת החומר שבאגרת "שבילי דירושלים" לר' יצחק בר' יוסף חילו, אנו באים לתוצאות אלו:

א) האגרת מכילה בתוכה, מצד אחד, ידיעות ומסורות שונות שהן שאובות מאגרות שונות (ביחוד מר"ב מטודילה, ר' שמואל ב"ר שמשון ואלה המסעות), ומצד שני יש בה "חידושים" שהנם פרי יצירתו של המו"ל.

ב) אפשר שהידיעות (או רק חלק מהן) שמצדה עם הידיעות ממקורות אחרים הן גוף האגרת האמיתית של חילו; אבל בהיות ואין בהן משום תוספת וחידוש כל שהוא לידיעות שישנן בידנו, על כן אין מקום לצרף אותן לידיעות על א"י שאנו משיגים מתוך אגרות הנוסעים ורושמי הקברים. ומאידך גיסא, מכיון שיש בתוך האגרת הזו כמה הודעות שהן מזויפות מעיקרן וקלוטות ממוחו של המו"ל – ואת זה עלה בידי להוכיח לא פעם – שוב אין, וגם אסור, להשתמש בהן.

המסקנא הסופית שיש, איפוא, להוציא מתוך הבדיקה שבאגרת-חילו היא: מחיקת האגרת של חילו מתוך רשימת האגרות שנשארו לנו מימי הביניים ושאו משתמשים בהן בתור חומר לתולדות א"י וישובה. מסקנא זו תביא, בהכרח, לידי ביטול כמה דעות שנתבססו על יסוד האגרת של חילו (שנחשבה, כולה, למקור היסטורי) ושנתקבלו משום-כך במדע הארץ ישראלי.

(14) בהערותיו לאגרת חילו, עמ' 318 הערה 282.

(15) המעמר ג', עמ' 38, 85 ועוד.